

Aukštaitija XIII–XV amžiuje

Tomas Baranauskas

Lietuvos istorijos institutas

Aukštaitijos sampratos istoriografijoje

Aukštaičių sąvokos turinys viduramžiais tebėra diskusijų objektas. Dabartiniais laikais egzistuoja dvi pagrindinės nuomonės. Viena iš jų teigia, kad visa etninė Lietuva nuo seno buvo dalijama į dvi dalis – Aukštaitiją ir Žemaitiją, arba aukštutinę ir žemutinę Lietuvą. Ši nuomonė yra tapusi tradicine, ją patvirtina ir istorijos šaltiniai¹. Tačiau pastaruoju metu nemažą populiarumą įgyja ir kita nuomonė, kad pačioje pradžioje aukštaičiai yra buvę atskira gentis, o į rytus nuo jų dar buvusi lietuvių gentis. Tokios teorijos iš esmės keičia istorinį Aukštaitijos sąvokos turinį – Aukštaitija, kaip Lietuvos valstybės centras, paverčiama tik viena iš periferinių Lietuvos valstybės sričių.

Nuomonė, kad aukštaičiai yra buvę atskira nuo lietuvių gentis, buvo pareikšta lenkų lingvisto Jano Otrebskio ir pakartota kai kurių lingvistų Lietuvoje². Tačiau labiausiai ji paplito archeologo Adolfo Tautavičiaus ir kitų juo sekusių archeologų dėka³. Ši nuo-

¹ *Būga K.* Rinktiniai raštai, V., 1961, t. 3, p. 85–86; *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego, Wilno, 1932, T. 2, p. 69–76; *Ivinskis Z.* Lietuvos istorija: iki Vytauto Didžiojo mirties, Roma, 1978 (V., 1991), p. 126–127, 162.

² *Otrebski J.* Gramatyka języka litewskiego, Warszawa, 1958, t. 1, p. 6; *Balčikonis J.* Rinktiniai raštai, V., 1978, t. 1, p. 322–323; *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos istorija, V., 1987, t. 2: Iki pirmųjų raštų, p. 8.

³ *Tautavičius A.* Lietuvių tautos protėviai. – Mokslas ir gyvenimas, 1968, Nr. 8, p. 12–17; *Седов В. В.* Балты. – Археология СССР. Финно-угры и балты в эпоху средневековья, Москва, 1987, p. 382 (že-

mėl. 45), 387; Butrimas A. Lietuvos istorija: nuo seniausių laikų iki XVIII amžiaus pabaigos, V., 1993, p. 37 (pav. 40); Kiaupa Z., Kiaupienė J., Kuncevičius A. Lietuvos istorija iki 1795 metų, V., 1995, p. 34; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys, V., 1995, p. 168 (pav. 169); Šimėnas V. Die Wildnis und baltische Stämmengrenzen. – Archaeologia Baltica, V., 1995, p. 151 (žemėl. 2); Žulkus V. Migration in Žemaitija in den 13.–16. Jahrhunderten. – Archaeologia Baltica, V., 1995, p. 159 (žemėl. 2); Kazakevičius V. Aukštaičių kapinynas žemaičių etnokultūrinėje periferijoje. – Lietuvos archeologija, V., 1999, p. 57–67; Bertasius M. Vidurio Lietuva VIII–XII a. K., 2002, p. 5–6, 53–54, 64, 218.

⁴ Gudavičius E. Rašytiniai šaltiniai. – Lietuvių etnologezė, V., 1987, p. 178–180; Błaszczuk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności, Poznań, 1998, t. 1: Trudne początki, p. 305 (žemėl. 1).

⁵ Волкайте-Куликаускаене Р. К вопросу этнической принадлежности грунтовых могильников центральной Литвы I–VIII вв. н. э. – Проблемы этногенеза и этнической истории балтов, Вильнюс, 1985, p. 30–39; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuvių tautybės ištakos. Archeologijos duomenys–Lietuvių etnologezė, V., 1987, p. 152–156; Volkaitė-Kulikauskienė R. Lietuva valstybės priešaušriu, V., 2001, p. 114–118, 135–139.

⁶ Vaitkunskienė L. Dėl žė-

monė išpopuliarėjo visų pirma dėl archeologinių kultūrų etninės interpretacijos patogumo: ji paprastai paaiškina, kodėl aukštaičių ir žemaičių teritorijoje išsiskiria trys archeologinės kultūros. Ilgainiui ši teorija paveikė ir kai kuriuos nekritiškai ją vertinusius istorikus⁴.

Sprendžiant Vidurio Lietuvos kapinynų kultūros etninės priklausomybės problemą, bene labiausiai verta dėmesio Reginos Volkaitės-Kulikauskienės hipotezė, kad žemaičiai susiformavo I–IV a. vidurio Lietuvos kapinynų srityje (Dubysos, Nevėžio ir Neries žemupiuose)⁵, bei Laimos Vaitkunskienės nuomonė, kad žemaičių kultūra buvo nevienalytė ir kad viena iš žemaičių kultūrų buvo Vidurio Lietuvos kultūra⁶. Šių teorijų kontekste galima kelti Vidurio Lietuvos žemaitiškumo iki pat XIII a. klausimą, juolab kad nuo XIII a. pabaigos Aukštaitijai buvo priskirta tik pusė šios archeologinės kultūros teritorijos⁷.

Dar viena lietuvių ir aukštaičių atskirumo teorija susiformavo nacionalistinėje baltarusių istorinėje publicistikoje. Šiuose darbuose aukštaičiai paskelbti atskira nuo lietuvių gentimi, siekiant lietuvių („litvinių“) etnonimą priskirti baltarusių protėviams ar bent jau „baltų-slavų kontaktinei zonai“⁸. Todėl šiose teorijose aukštaičiams paliekama daugiau erdvės, užleidžiant jiems visą nežemaitišką etninės Lietuvos dalį⁹ arba tik žemes į šiaurę nuo Neries – Užnerio Lietuvą¹⁰. Kažkokiu paradoksaliu būdu pastaroji Aukštaitijos samprata neseniai pasirodė ir lietuvių istoriko Dariaus Barono straipsnyje, apeliuojant į dabartinių etnologų konstruojamą naują Aukštaitijos sąvoką (be Dzūkijos, kuriai priskiriamas net Vilnius, ir Suvalkijos). Be to, tą „dabartinę Aukštaitiją“ D. Baronas sutapatina ir su Užnerio Lietuva, nors autoriaus „aukštaitiškų studijų“ dėmesio centre esančios Upytės niekaip negalima priskirti istorinei Užnerio Lietuvai¹¹.

Deja, tenka konstatuoti, kad rezgant įvairias te-

orijas rašytiniai šaltiniai buvo panaudoti greičiau tik kaip pretekstas „suformuoti“ atskirą nuo lietuvių aukštaičių gentį. Tačiau kadangi tokiu būdu atsiradę įvaizdžiai plačiai paplito, čia verta atidžiau panagrinėti, kaip šaltiniuose minimas aukštaičių bei Aukštaitijos vardas ir kokias išvadas, jais remiantis, galima padaryti apie šios sąvokos turinį.

Aukštaičių paminėjimai XIII–XIV a.

Pirmas aukštaičių vardą mini Petras Dusburgietis 1294 m. įrašė, kalbėdamas apie Ragainės komtūro Liudviko iš Libencelės šešerių metų veiklą (1294–1300 m.). Pažymėdamas, kad šis komtūras „daug karų šlovingai kariavo su lietuviais“, iškart nurodo, jog jis „daug kartų kariavo laivų karą, vieną prieš Aukštaitiją, Lietuvos karaliaus žemę (*Austechiam, terram regis Lethowie*), kurioje kaimą, vadinamą Romainiais (*Romene*), kuris pagal jų papročius buvo šventas, sudegino, visus paimdamas į nelaisvę ir išžudydamas. (...) Kitus karus kariavo prieš Žemaitijos (*Samethie*) valsčių, vadinamą Pagraude (*Pograudam*), kur, surengęs pasala, o keletą pasiuntęs plėšti apylinkės, visus besivejančius raitelius, išskyrus šešis, nukovė. (...) Taip pat patraukė į valsčių, vadinamą Vaikiais (*Wayken*), kur irgi iš pasalų nukovė daug kilmingųjų. Neįmanoma visko aprašyti, kiek karų kariavo prieš juos. Bet, trumpai kalbant, toks jiems buvo grėsmingas, kad per šešerius metus, kuriuos minėtai piliai vadovavo, priverstė visus lietuvius (*Lethowinos*), kurie gyveno anapus Nemuno (*supra litus Memele*), nuo Neries upės (*fluvio Nare*) iki pat Lamatos žemės (*terram Lamotinam*), kad laikytųsi taikos su krikščionimis tokiomis sąlygomis, kad kasmet jam duotų tam tikrą duoklę“¹².

Liudviko iš Libencelės žygis į Aukštaitiją turėtų būti skiriamas pačiai jo veiklos pradžiai, t. y. 1294 m., nes minimas kaip pirmas jo veiklos pavyzdys. Be to,

maičių kilmės. – Žemaičių praeitis, V., 1990, t. 1, p. 26–41; *Vaitkūnskienė L.* Pagrybio kapi-nynas. – Lietuvos archeologija, V., 1995, t. 13, p. 146–149.

⁷ *Baranauskas T.* Lietuvos valstybės ištakos, V., 2000, p. 126–131.

⁸ Apie šias teorijas žr.: *Baranauskas T.* Pramanytos Lietuvos šmėkla. – *Voruta*, 2002 m. rugsėjo 7 d., Nr. 17–19 (515–517).

⁹ *Ермаловіч М. І.* Па слядах аднаго міфа, Мінск, 1989, с. 28–29.

¹⁰ *Урбан П.* Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцьвіноў, Мінск, 1994, с. 43; *Урбан П.* Старажытныя ліцьвіны: мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасць, Мінск, 2001, с. 33–37; *Краўцэвіч А. К.* Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск, 1998, с. 118–120.

¹¹ *Baronas D.* Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII–XIV a.). – Iš *Panevėžio praeities: Uprytės žemei 750 metų, Panevėžys*, 2004, p. 39. Autorius deklaruoja, kad jo „Aukštaitijos“ sąvoka vartojama „be jokių aliuzijų“ į XIV a. šaltiniuose minimą Aukštaitiją“, bet toliau (p. 45), kaip ir galima tikėtis, galutinai pasiklysta tarp savavališkai vartojamų sąvokų ir dvejoja, „ar vokiečių kariuomenė žygiavo į Žemaitiją, ar į Užnerio Lietuvą (nes riba tarp Žemaitijos ir Aukštaitijos tuo metu nebuvo aiški)“.

¹² *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae.* – *Scriptores rerum prussicarum, oder die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis*

zum Untergange der Ordensherrschaft, Leipzig, 1861, Bd. 1, p. 159 (III, 259); Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika / Parengė, įvadą ir paaiškinimus parašė, žemėlapij sudarė R. Batūra; vertė L. Valkūnas, V., 1985, p. 233.

¹³ Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans – Gedimino laišakai / tekstus, vertimus bei komentarus parengė S. C. Rowell, V., 2003, p. 80 (vertime, p. 79, „Plessekowe“ verčiama „Polockas“ – taip turėtų būti vertėjo manymu); Gedimino laišakai = Послания Гедимина / parengė V. Pašuta ir I. Štal, V., 1966, p. 69 (su M. Ročkos vertimu, kuris tikslėsnis nei perdėm laisvas S. C. Rowello vertimas; čia cituojamų dokumentų vertimas nėra tapatus nė vienam iš jų, bet į juos atsižvelgia).

apskritai konkretizuojama tik jo veiklos pradžia. Apie tolesnes kovas tepasakyta, kad po jų už Nemuno gyvenantys lietuviai ėmė mokėti Ragainės komturui duoklę.

Šiame pirmajame Aukštaitijos paminėjime jau matome tradicinę, toliau dar ne kartą pasitaikysiančią Aukštaitijos ir Žemaitijos antitezę. Aukštaitija pabrėžtinai vadinama „Lietuvos karaliaus žeme“. Tai išimtinis karas, nes „kitus karus“ (*alia bella*) Liudvikas iš Libencelės kariavo prieš Žemaitijos valsčius. Dėl to Žemaitija pateko į priklausomybę nuo Ragainės komturų – „kilmingieji, kurie tuo metu valdė Žemaitiją (*Samethia*), paprastus žmones prieš Lietuvos karalių kurstė, taip kad daug kartų traukė prieš karalių į karą“. Taigi Lietuva aiškiai dalijama į Aukštaitiją, „Lietuvos karaliaus žemę“, ir Žemaitiją, kuri Lietuvos karaliaus liovėsi klausyti.

Konkrečiai paminėta Aukštaitijos vietovė – Romainiai – yra Vidurio Lietuvos žemumoje. Autoriams, bandantiems pagrįsti, jog pirminiai aukštaičiai buvę tik Vidurio Lietuvos archeologinės kultūros gyventojai, tai savaime davė pretekstą manyti, kad čia kalbama apie Aukštaitiją siauresne prasme. Tačiau iš tikrųjų Romainiai yra į rytus nuo Nevėžio, tradicinės Aukštaitijos ir Žemaitijos ribos, todėl šis paminėjimas nerodo nieko kito, kaip tik tai, jog XIII a. pabaigoje Nevėžis jau skyrė Aukštaitiją ir Žemaitiją, o Vidurio Lietuvos kultūra neegzistavo kaip vientisas etnopolitinis vienetas.

Antrą kartą Aukštaitijos vardą pamini pats Gediminas 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje sudarytoje taikos ir prekybos sutartyje su Livonija: „Štai tos žemės, kuriose mes nustatėme taiką: iš mūsų pusės – Aukštaičių ir Žemaičių žemė (*lant to Eusteythen unde Sameyten*), Pskovas ir visi Rusinai, kurie yra mūsų valdžioje...“¹³ Gediminas aiškiai apibūdina savo valstybės struktūrą: Aukštaitija, Žemaitija ir Rusia. Ta pati

struktūra pakartojama ir Livonijos pusės akte: „Štai tos žemės, kuriose mes nustatėme taiką: iš Lietuvos karaliaus pusės – Aukštaičių ir Žemaičių žemė (*lant to Ousteyten unde Sameyten*, nuoraše, pasiųstame popiežiui, – *lant to Eusteyten unde Sameythen*), Pskovas ir visi Rusinai, kurie yra jo valdžioje...“¹⁴. Tie patys dokumentai, išversti į lotynų kalbą, pakartoti popiežiaus Jono XXII 1324 m. rugpjūčio 31 d. bulėje, patvirtinančioje minėtą taikos sutartį. Iš esmės niekuo nesiskiria Lietuvos valstybės sudėties apibūdinimas, pakartotas Gedimino vardu surašyto akto vertime¹⁵, o Livonijos atstovų akte jis išverstas tuputį dviprasmiškai – publikacijoje, klaidingai sudėjus skyrybos ženklus, šis tekstas buvo iš esmės iškraipytas. Kadangi istoriografijoje būtent iš šio iškraipymo kilo teorija apie Aukštaitiją, buvusią šalia Lietuvos, verta šią vietą dar kartą atidžiai perskaityti: „*Iste vero sunt terre cum quibus et /pro quibus/ pacem inire decreuimus supradictam: Primo enim ex parte regis predicti: Lethowie, Eustoythen, Sameyten, Pleskowe et omnes Rutheni qui eiusdem regis dominio subiciuntur...*“ („O štai yra tos žemės, su kuriomis ir dėl kurių nusprendėme sudaryti aukščiau minėtą taiką. Pirmiausia iš minėto karaliaus pusės: Lietuvos, Aukštaičiai, Žemaičiai, Pskovas ir visi Rusinai, kurie paklūsta to paties karaliaus valdžiai...“)¹⁶. Akivaizdu, kad žodis „Lietuvos“ (*Lethowie*) čia priklauso karaliaus titului (*regis predicti Lethowie* – minėto Lietuvos karaliaus), o ne žemių, kuriose nustatyta taika, sąrašui (nesutampa net linksnis). Dėl netinkamoje vietoje padėto dvitaškio susidarė išpūdis, kad Lietuva čia minima *greta* Aukštaitijos ir Žemaitijos. Taip „padarytas“ vienintelis šaltinis, kuriame Aukštaitija neva suprantama kaip žemė, nepriklausanti Lietuvai.

1337 m. lapkričio 15 d. imperatorius Liudvikas IV Wittelsbachas paskelbė aktą, kuriuo paskelbė, kad dovanuoja Lietuvą Vokiečių ordinui ir įkuria jos sosti-

¹⁴ Chartularium Lithuaniae..., p. 72, 82.

¹⁵ Chartularium Lithuaniae..., p. 168: „Iste sunt terre, cum quibus pacem inivimus supradictam: Primo enim nostri ex parte: Eustoythen, Sameyten, Pleskowe et omnes Rutheni qui subiciuntur dominio nostro...“

¹⁶ Chartularium Lithuaniae..., p. 170.

¹⁷ Chartularium Lithuaniae..., p. 256.

¹⁸ Chartularium Lithuaniae..., p. 298.

¹⁹ Chartularium Lithuaniae..., p. 258; Gedimino laišakai, p. 187.

²⁰ Die Jüngere Hochmeisterchronik / herausgegeben von Theodor Hirsch. – Scriptores rerum Prussicarum, Leipzig, 1874, Bd. 5, p. 118; Chronicon equestris ordinis Teutonici incerti auctoris. – Veteris aevi analecta seu Vetera monumenta hactenus nondum visa / primus in lucem edidit adjectis observationibus suis Antonius Matthaeus. – Editio secunda, Hagae-Comitum, 1738, t. 5, p. 778. Dėkoju prof. dr. Svenui Ekdahlui už informaciją apie šį šaltinį.

²¹ Preußisches Urkundenbuch, Königsberg, 1935, Bd. 2, Lief. 2 (1324–1331) / herausgegeben von Max Hein, p. 381.

nę bei arkivyskupystės centrą Bajerburge. Ta proga kalbama apie „lietuvių žemę (*terram Lythwinorum*) su visais jos priklausiniais bei kalbiniais padalijimais, būtent Žemaičius (*Samayten*), Karšuvą (*Karsow*) ar Rusią (*Rusyę*) arba bet kokius kitus kraštus“¹⁷. Tų pačių metų gruodžio 12 d. imperatorius paskelbė naują, geriau apgalvotą to paties akto versiją, kur nebekalbama apie Bajerburgą bei arkivyskupystės įkūrimą (imperatorius neturėjo teisės steigti vyskupysčių) ir patikslinama Lietuvos struktūra: „netikinčių lietuvių (*Litwinorum*), Kristaus kryžiaus priešų, žemę, būtent Aukštaičius (*Ochsteten*), Žemaičius (*Samayten*), Karšuvą (*Karsoco*), Rusią (*Ruezzen*) ir kitus kraštus, priklausančius minėtoms žemėms, su visais jų priklausiniais ir bet kokios kalbos kraštais“¹⁸.

Šitoks pasitaisymas antrajame imperatoriaus akte yra visiškai suprantamas. Atsitiktinai viename lygmenyje su Žemaitija įrašius net Karšuvą, Aukštaitijos nepaminėjimas atrodė mažų mažiausiai keistai. Lietuvos dalijimas į Aukštaitiją ir Žemaitiją Gedimino laikais buvo pakankamai gerai žinomas ir įprastas. Pavyzdžiui, nors Gedimino su Livonijos magistru Eberhardu iš Munheimo 1338 m. lapkričio 1 d. sudarytoje sutartyje šis padalijimas nepaminėtas¹⁹, vėlyvesnė Jaunesnioji didžiųjų magistrų kronika, minėdama šią sutartį, sako, kad ją sudarė „Aukštaičių ir Žemaičių karaliai“ (*Die coninck van Ansteiden ende van Sameyten*)²⁰. Taip pat ir apie 1315–1326 m. surašytame kryžiuočių pranešime apie lietuvių karo planus, paremtame informatoriaus lietuvių parodymais, kalbama, kad „Aukštaičių karalius“ (*rex de Owsteiten*) išžygiavo su didele kariuomene, atsisakydamas taikos, o žemaičiai (*Samayten*) irgi pasiruošę taiką nutraukti²¹.

Po Gedimino laikų iškalbingų Aukštaitijos paminėjimų, apibūdinant Lietuvos valstybės struktūrą, XIV a. viduryje ir antrojoje pusėje Aukštaitija minima

kalbant apie konkrečias jai priklausančias vietas. Tai kryžiuočių informacija, jos fiksavimą lėmė konkretūs įvykiai ir karo žygiai, todėl minimos vietos telkiasi vakariniame Aukštaitijos pakrastyje (bet jokiū būdu ne vien Vidurio Lietuvos lygumoje, kaip kai kas norėtų manyti²²).

Apie 1327–1329 m. rugpjūčio 10 d. Ragainės komtūras ties Labguva sulaikė „tris vergus bėglius iš Aukštaičių“ (*tres servos fugitivos de Owehsteten*), kurie rugpjūčio 2–3 d. pabėgo iš brolio Wirselerio namų, ir „visi šie aukštaičiai sakosi gyvenantys apie Gardiną“ (*qui etiam asserunt omnes de Owehsteten circa Garten domi esse*)²³.

1348 m. įvykusio Strėvos mūšio nežinomo dalyvio pasakojime sakoma, kad kryžiuočiai patraukė „į Lietuvos žemę (*jnn das land Litten*), būtent į Aukštaičių kraštą (*Auchstetter gegent*)“, ir plėšikavo ten septynias dienas, o aštuntą dieną, kol jie „dar tebebuvo tame pačiame krašte (*jnn derselben gegent*)“, įvyko didelis mūšis prie Strėvos upelio (*wasser Strebe*)²⁴. Iš šio šaltinio aiškiai matyti, kad Aukštaitijai buvo priskiriama Trakų kunigaikštystė.

Apie 1354–1356 m. datuojama Hermano Vartbergės Livonijos kronikos žinia: „Tuo metu lietuviai (*Letwini*) iš Stripeikių (*Stripeyke*), Upytės (*Opythen*), Vaišvilčių (*Mezevilte*) – iš Aukštaičių (*de Austeyten*) norėjo išsikelti iš Lietuvos (*a Lethowia*); bet buvo atstumti magistro“²⁵. Apibūdintas Aukštaitijos regionas apima platų šiaurės Lietuvos ruožą nuo Upytės ir Vaišvilčių (Panevėžio r.) iki Stripeikių (Ignalinos r., netoli Tauragnų ežero)²⁶. Matyt, čia kalbama apie pavienius žmones, norėjusius apsigyventi Livonijoje, bet nepriimtus Livonijos kryžiuočių.

Įdomu, kad Hermanas Vartbergė ar jo informatoriai ne tik gerai žinojo aukštaičių vardą, bet ir sugėbėjo jį išversti. Aprašydamas 1367 m. vasario 28 d. didžiojo maršalo Heningo Šindekopo surengtą žygį,

²² Pvz.: *Gudavičius E.* Rašytiniai šaltiniai, p. 179.

²³ *Preußisches Urkundenbuch*, Königsberg, 1935, Bd. 2, Lief. 2, p. 447.

²⁴ *Die Chronik Wigands von Marburg*. – *Scriptores rerum prussicarum*, oder die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, Leipzig, 1863, Bd. 2, p. 511 (dokumentas paskelbtas išnašoje).

²⁵ *Hermanni de Wartberge. Chronicon Livoniae*. – *Scriptores rerum prussicarum*, Bd. 2, p. 78.

²⁶ Šie Stripeikiai (*Stripaine*) minimi dar 1338 m. tarp Užpalių ir Balninkų (*Chartularium Lithuaniae...*, p. 258; *Gedimino laišakai*, p. 187).

Hermanas Vartbergė nurodo, kad jis kovėsi „aukštutinėje Lietuvos dalyje“ (*in superioribus partibus Letwinorum*). Išvardijamos šios „aukštesniosios Lietuvos dalies“ vietovės: Šatijai (*Sethen*), Varluva (*Warlowe*), Sviloniai (*Swynane*), Kalnėnai (*Caleynen*), Šlienava (*Salwissowe*), Kaunas (*Antiquum castrum Kauve*), Kalnyčiai (*Kalewiten*), Naujasis Kaunas (*Novum Kauve*)²⁷. Visos vietovės – Kauno apylinkėse.

²⁷ Hermanni de Wartberge. *Chronicon Livoniae*, p. 88; *Oksas J.* Kaunas karo su kryžiuočiais epochoje, K., 1995, p. 44. Dėl Šlienavos žr.: *Kučinskas A.* Kęstutis, V., 1988, p. 77.

²⁸ Hermanni de Wartberge. *Chronicon Livoniae*, p. 104.

²⁹ *Gudavičius E.* *Mindaugas*, V., 1998, p. 165.

³⁰ *Baranauskas T.* Lietuvos valstybės ištakos, p. 133.

³¹ Hermanni de Wartberge. *Chronicon Livoniae*, p. 104.

1373 m. rugpjūčio 22 d. didysis magistras Vinrichas Kniprode „išvedė saviškius prieš lietuvius (*Letwinos*) į Aukštaičių žemę (*in terram Austheithen*), kur karalius Kęstutis su savo kariuomene neleido jam persikelti. Magistras žygiavo toliau Neries žemės link (*ad terram Nerghe*), tikėdamasis persikelti. Karalius taip pat ir ten jam sutrukdė, taip pat ir prie kitos brastos. Taigi magistras nuniokojo žemę apie Nerį (*terram circa Nerge*) iki pat Vilkmergės (*Valkenberge*). Po to nukreipė saviškius link Žemių (*Seymen*) žemės...“²⁸ Čia minima Neries žemė pasiekama persikėlus per brastą Neries arba Šventosios žemupyje. Taigi tai nėra Kauno apylinkės, kaip įtikinėja E. Gudavičius²⁹. Kaip ir XIII a. minima Neries žemė, tai – teritorija abipus Neries su centru Kernavėje³⁰.

1374 m. rugsėjo 8 d. didysis maršalas Riudigeris Elneris „buvo su dviem kariuomenėmis lietuvių (*Letwinorum*) žemėse, vardu Aukštaičiai (*Austheythen*), tris dienas ir naktis smarkiai niokodamas“³¹, tačiau kur konkrečiai šį kartą įsiveržta, nepasakyta.

Iš visų šių 1294–1374 m. aprašymų galime susidaryti aiškų vaizdą, kad Aukštaitijos sąvoka šiuo metu buvo žinoma ir vartojama. Gedimino laikais ją pripažino ir Lietuvos valdovo aplinka. Net vokiečiams buvo žinoma Aukštaitijos pavadinimo reikšmė – „aukštutinė Lietuvos dalis“ (*superiores partes Letwinorum*). Neabejotina, kad Aukštaitija buvo laikoma viena iš dviejų tikrosios Lietuvos dalių šalia Žemaitijos. Taip

pat yra aišku, kad jokia kita prasme Aukštaitijos ir aukštaičių vardas nebuvo vartojamas.

Aukštaitijos ir Žemaitijos riba

XIV–XV a. sandūros šaltiniai pateikia žinių ir apie Aukštaitijos bei Žemaitijos ribą. Viena iš ankstyviausių užuominų – 1372 m. Livonijos ordino žygio į Upytės žemę bei gretimas sritis aprašymas Hermano Vartbergės kronikoje. Per pirmąsias tris žygio dienas kryžiuočiai niokojo Upytės kraštą (trečiąją dieną – pačią Upytę ir Vaišvilčius), o „ketvirtasis suvalkas [nakvynės vieta] Žemaičių krašto link (*versus partes Sameyten*) vadinosi Eigintais“, kuriuose pernakvojus iškart pulta Liauda³². Įsiverždami į Liaudą kryžiuočiai iš tiesų pirmą kartą šio žygio metu įsiveržė į Žemaitiją. Iš žodžių „*versus partes Sameyten*“ galima sprasti, kad tai buvo nakvynė dar ne Žemaitijoje, o kelyje Žemaitijos link (šią vietą klaidingai aiškina H. Łowmiański, manydamas, neva Eigintai čia priskiriami Žemaitijai³³). Eigintai patikimai nelokalizuoti, bet žinoma, kad Eigintas buvo Upytės vietininkas³⁴. Kaip ir 1294 m., čia susiduriame su tradicine Žemaitijos riba Nevėžiu, kuri šį kartą paliudijama Nevėžio aukštupyje.

1384 m. sausio 30 d. Vytautas, užrašydamas Vokiečių ordinui „visus Žemaičius“ (*alle Sameyten*), jų sieną nubrėžė Nevėžio (*Newese*) upe³⁵. Ordinui atiduodamų valdų riba Nevėžiu minima ir 1398 m. spalio 12 d. Salyno taikos sutartyje³⁶ bei 1402 m. kovo 2 d. Švitrigailos sutartyje su Vokiečių ordinu³⁷. Pastarosiose sutartyse patikslinta, kad siena Nevėžiu eina iki Vaišvilčių (*Wyswilten, Wiswilten*), o nuo Vaišvilčių pasuka tiesiai link Rodos (*Roda*) akmens Mūšos upėje (siejamas su Raudonpamūšiu³⁸). Kad Žemaitijos riba ėjo Nevėžiu, lietuviai tvirtino ir 1413 m. ginčiuose su Vokiečių ordinu dėl Veliuonos³⁹. Žodžiu, XIV–

³² Hermanni de Wartberge. Chronicon Livoniae, p. 101.

³³ Łowmiański H. Studja nad początkami..., t. 2, p. 75

³⁴ Hermanni de Wartberge. Chronicon Livoniae, p. 113: „Bywane filius Egynten, satrape de Opyten“ (1377 m.).

³⁵ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / collectus opera Antonii Prochaska, Kraków, 1882, p. 4.

³⁶ Codex epistolaris Vitoldi, p. 52 (preliminarus Gardino susitarimas 1398 04 23); Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten / herausgegeben von F. G. von Bunge, Reval, 1859, Bd. 4, s. 224.

³⁷ Codex epistolaris Vitoldi, p. 82.

³⁸ Dundulis B. Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės XV amžiuje, V., 1960, p. 51.

³⁹ Spory i sprawy pmiędzy polakami a Zakonem krzyżackim = Lites ac res gestae inter polonos Ordinemque cruciferorum. – Wyd. 2, Poznań, 1892, t. 2, p. 137.

XV a. sandūroje matome tą pačią situaciją, kokią galime numanyti jau pirmajame Aukštaitijos paminėjime 1294 m. – Aukštaitija prasideda iškart į rytus nuo Nevėžio.

Nesėkmingai Žemaitijos ribą Nevėžio upe bandė paneigti H.Łowmiański. 1413 m. ginčiuose dėl Veliuonos radęs kryžiuočių užuominą, kad Veliuonoje gyveno ne žemaičiai o „kiti pagonys“, jis išvedžiojo, kad tai buvę Liaudos ir Dotnuvos krašto gyventojai, ir tuo manėsi paneigęs Nevėžio, kaip Žemaitijos ribos, faktą⁴⁰. Tačiau jis neatkreipė dėmesio į kitą kryžiuočių dokumentą, kuriame aiškiai įvardyta, kad tie „kiti pagonys“ – aukštaičiai iš Kulvos apylinkių.

⁴⁰ *Łowmiański H. Studja nad początkami...*, t. 2, p. 74.

⁴¹ *Die Littauischen Wegeberichte*, p. 711.

1413 m., vykstant Lietuvos ir Vokiečių ordino ginčams dėl Lietuvai perduodamos Žemaitijos sienos, kryžiuočiai imperatoriaus Zigmanto paskirtam tarpininkui Benediktui Makrai pateikė savo surinktus liudijimus dėl ginčijamų žemių priklausomybės. Neigdami Veliuonos pilies priklausomybę Žemaitijai (o kartu ir būtinybę ją gražinti Lietuvai), kryžiuočiai įrodinėjo: „Taip pat, kad Veliuonos pilį (*hus Willune*) Prūsijos valdovai nukariavo prieš 11 metų iš netikinčiųjų ir mūsų švento tikėjimo priešų lietuvių (*Littowen*), kurie buvo vadinami aukštaičiais (*Austenten*), o viršinininkai vadinosi vardais Surminas, Mateika ir Goštautas. Taip pat, kad trys aukščiau surašyti viršinininkai, iš kurių Veliuonos pilis buvo atkariauta, kaip anksčiau rašyta, buvo lietuviai (*Littowen*), ir jų giminė dar ir dabar yra lietuvės ir lietuviai ir gyvena Lietuvoje, Kulvoje prie Vilkmergės (*czu Colwa bi Wilkenberg*), o ne Žemaičių (*Samayten*) žemėje. Taip pat, kad Veliuonos pilis, kol ji dar nebuvo nukariauta Prūsijos valdovų, kaip kitame aukščiau surašytame straipsnyje pasakyta, buvo aprūpinama ir išlaikoma lietuvių, kurie buvo vadinami ir tebesivadina aukštaičiais (*Awstayten*), o ne žemaičių (*Samayten*)“⁴¹.

Kaip matome iš šio šaltinio, Veliuonos aukštai-

tiškumas buvo įrodinėjamas jos viršininkų aukštaitiška kilme, bet kryžiuočiams nekilo nė mintis įrodinėti, kad pati teritorija, kurioje stovėjo ši pilis, buvo aukštaitiška. Jeigu patikėtume Vidurio Lietuvos kultūros aukštaitiškumo hipotezės šalininkų įrodinėjimais, jog šios kultūros teritorija dar XIV a. pirmajame ketvirtyje buvo suprantama kaip Aukštaitija ir skiriama nuo Lietuvos, būtų keista, kad nepraėjus nė šimtui metų kryžiuočiai visiškai „neprisimena“ tokio jiems aktualaus argumento ir Vidurio Lietuvos kultūros teritorijoje esančios Veliuonos pilies aukštaitiškumą stengiasi pagrįsti remdamiesi pilies viršininkų nevietine kilme.

Aukštaičių žemės

Archeologiškai Aukštaitija atitiktų Rytų Lietuvos pilkapių kultūros sritį, kuri susiformavo iki V–VI a. Istoriniais laikais Aukštaitijai priklausė ir rytinė Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų kultūros pusė. Kadangi Aukštaitija buvo politiškai reikšmingesnė už Žemaitiją, galima manyti, kad būtent Aukštaitija, „Lietuvos karaliaus žemė“, XIII a. buvo padidinta Žemaitijos sąskaita. Tai leidžia manyti, kad anksčiau visa Vidurio Lietuvos žemuma su Upytės žeme ir Kauno apylinkėmis turėjo priklausyti žemaičiams⁴².

Vykstant politinės organizacijos kristalizavimuisi, apie XI–XII a. aukštaičių žemių rytinėje dalyje susiformavo dvi didelės žemės – Lietuva ir Naššia. Pirmoji jų tapo Lietuvos valstybės formavimosi centru. Šalia jų Rytų Lietuvos pilkapių, arba aukštaičių, kultūros plote galima išskirti tris smulkesnes žemes – Deltuvą, Nerį ir galbūt Deremelą⁴³. Tikėtina, kad šios trys smulkesnės žemės siejosi su stambiosiomis – buvo jų įtakoje arba susiformavo iš nuo jų atskilusių valsčių. H. Łowmiański, pirmasis tyrinėjęs XIII a. Lietuvos politinę geografiją, Aukštaitijoje rado tik 4

⁴² Baranauskas T. Lietuvos valstybės ištakos, p. 126–131.

⁴³ Ten pat, p. 131–136.

⁴⁴Łowmiański H. Studja nad początkami..., t. 2, p. 106–114.

⁴⁵Baranauskas T. Seniausios žinios apie Upytę. – Vortuta, 2004 m. spalio 30 d., Nr. 20 (566), p. 5.

⁴⁶Baranauskas T. Kur buvo Lietuvos žemė? – Lituanistica, 2002, Nr. 2 (50), p. 3–18.

žemes – Lietuvą, Nalšią, Deltuvą (su kuria nepagrįstai sutapatino ir Nerį) bei Upytę⁴⁴. Pastaroji buvo Vidurio Lietuvos kapinynų teritorijoje ir todėl XIII a. kontekste dar galėtų būti priskirtina Žemaitijai (remiantis toponimika, yra net šio tokio pagrindo spėti, kad ją valdė 1219 m. minimas žemaičių kunigaikštis Girdvilas)⁴⁵.

Šitaip apibrėžta Aukštaitija neabejotinai buvo Lietuvos valstybės etnopolitinis centras. Jos pagrindinės žemės – Lietuva ir Nalšia – sudarė Lietuvos valstybės branduolį ir davė pavadinimą pačiai Lietuvos valstybei. XIV a. jų pagrindu susiformavo Vilniaus kunigaikštystė. Pastaroji savo ruožtu buvo dalijama į Užnerio pusę, kurios pagrindą sudarė buvusi Nalšios žemė kartu su nedidelėmis Neries ir Deltuvos žemėmis, bei Ašmenos pusę, arba Panerio Lietuvą, kurios pagrindą sudarė pirminė Lietuvos žemė. Ji buvo dabar jau smarkiai nutautėjusioje aukštaičių arealo dalyje – Alšėnų–Ašmenos–Vilniaus krašte⁴⁶.

Savarankišką valstybės branduolio dalį sudarė Trakų kunigaikštystė, susiformavusi spėjamos Dremelos žemės pagrindu. Šią žemę nuo pagrindinės Aukštaitijos dalies skyrė juntamas jotvingių substratas. Prie Trakų kunigaikštystės ir vaivadystės buvo prijungta ir anksčiau žemaitiška Upytės žemė, kuri irgi virto Aukštaitijos dalimi. Iš Trakų buvo valdoma ir pati Žemaitija.

Aukštaičių tarmės viduramžiais

Aukštaitijos ir visos Lietuvos valstybės branduolį sudarė Lietuvos žemė siaurąja prasme. Tarminiu požiūriu Lietuvos žemė susiformavo rytų aukštaičių tarmės areale. Iš jos išplito ir svarbiausia dabar žinoma rytų aukštaičių tarmės ypatybė – „puntininkavimas“ (t. y. *an* tipo dvigarsių tarimas kaip *un*). Ji atsispindėjo 1219 m. taikos sutarties tarp Lietuvos ir Volynės ku-

nigaikščių atpasakojime⁴⁷. Tai tokie vardai kaip Довъспрункъ – Dausprungas (vietoj Dausprangas) ir Вишимут (turi būti Вишимунт) – Višimuntas (vietoj Višimantas)⁴⁸, kurie leidžia konstatuoti, jog 1219 m. į Volynę pasiūsti lietuvių pasiuntiniai buvo „puntininkai“. Nesunku pastebėti, kad „puntininkų“ tarme kalbėta ir XIII a. didžiųjų kunigaikščių šeimose. Traidenio dukters Gaudimantės, 1279 m. ištekėjusios už Mazovijos kunigaikščio, vardas rašomas *Gaudemunda*⁴⁹. Lenkai jos vardą išgirdo iš jos pačios – taigi ji irgi buvo „puntininkė“.

Tačiau iš Nalšios kunigaikščių vardų užrašymų aiškėja, kad pastarieji XIII a. dar nebuvo „puntininkai“. Tai geriausiai parodo Nalšios kunigaikščio Daumanto, 1265 m. pabėgusio į Pskovą, vardas. Jis Pskovo ir Naugardo šaltiniuose visuomet rašomas be „puntininkų“ tarmės ypatybių – *Довъмонтъ*⁵⁰. Neabejotina, kad Daumanto vardas buvo užrašytas iš jo paties ir jo aplinkos žmonių.

„Puntininkavimo“ nebuvimą Šiaurės Rytų Lietuvoje patvirtina ir kito ten veikusio kunigaikščio Lengvenio vardas. Eiliuotoje Livonijos kronikoje jis rašomas *Lengewin* (vokiečiai kunigaikščio vardą išgirdo iš jo paties, nes Lengvenis buvo patekęs į jų nelaisvę)⁵¹, Volynės metraštininkas jo vardą užrašo *Лонькозгвени*⁵², vokiečių raštininkas, surašęs 1260 m. Mindaugo donacinį aktą, – *Langwinus*⁵³. Čia galime pastebėti *l* veliarizacijos (kietinimo) tendenciją, bet nėra jokių „puntininkavimo“ požymių. Paminėtos Lengvenio vardo formos leidžia daryti išvadą, kad, nors paties Lengvenio tarmei ir nebuvo būdingas *l* kietinimas, tokios tarmės atstovų galima buvo sutikti netoli jo valdų.

„Puntininkavimas“ ir *l* kietinimas šiandien laikomos svarbiausiomis rytų aukštaičių tarmės savybėmis. XIII a. tai dar tebebuvo skirtingose teritorijose išplitę kalbiniai reiškiniai, ir tik vėliau jie apėmė visą

⁴⁷ *Salys A.* Lietuvių kalbos tarmės. – Lietuvių enciklopedija, Boston, 1968, t. 15: Lietuva, p. 581–582; *Zinkevičius Z.* Dėl lietuvių kalbos tautosilabinių an tipo junginių pirmojo dėmens siaurėjimo. – *Baltistica*, 1972, I priedas, p. 228; *Зинкявичус З.* К вопросу о генезисе современных литовских диалектов. – Проблемы этногенеза и этнической истории балтов : сборник статей, Вильнюс, 1985, с. 203; *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos istorija, V., 1987, t. 2, p. 245.

⁴⁸ *Ипатьевская летопись.* – Полное собрание русских летописей, Санкт Петербург, 1908, т. 2, стб. 735–736.

⁴⁹ *Rocznik Franciszkański Krakowski, Monumenta Poloniae Historica = Pomniki dziejowe Polskiej, Lwów, 1878, t. 3, p. 47.*

⁵⁰ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под редакцией и с предисловием А. Н. Насонова, Москва; Ленинград, 1950, с. 85–86, 90, 314–316, 324, 329, 330; Охотникова В. И. Повесть о Довмонте, Ленинград, 1985.*

⁵¹ *Atskaņu hronika = Livländische Reimchronik / V. Bisenieka atdzejojums, Ē. Mugarēviča piekšvārds, Ē. Mugarēviča, K. Kļaviņa komentari, Rīgā, 1998, p. 100–109 (eil. 2721, 2735, 2752, 2760, 2803, 2851, 2857, 2863, 2570, 2873, 2877, 2882, 2951, 2961, 3002, 3014, 3019, 3028, 3040, 3045, 3049, 3064, 3067, 3069, 3081, 3112).*

⁵² *Ипатьевская летопись, стб. 798.*

⁵³ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abtheilung / herausgegeben von A. Seraphim, Königsberg, 1909, Bd. 1, Hälfte 2, p. 93.

⁵⁴ Plg.: Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija, V., 1978, p. 52.

⁵⁵ Lietuvių kalbos atlasas, t. 2: Fonetika, V., 1982 (žemėlapis Nr. 72.).

⁵⁶ Būga K. Rinktiniai raštai, V., 1958, t. 1, p. 253.

⁵⁷ Новгородская первая летопись, с. 403–404, 412, 423.

rytų aukštaičių plotą. Ten, kur *l* kietinimas pasireiškė vėliau negu „puntininkavimas“, tokie žodžiai kaip *lenta* šiandien tariami *linta*, o ten, kur *l* kietinimas pasireiškė anksčiau, užėjus „puntininkavimo“ bangai, atsirado *lunta* (*lenta* > *lanta* > *lunta*)⁵⁴. Šiandien „lantininkuoja“ pietų aukštaičiai ir rytinis vakarų aukštaičių pakraštys, o „luntininkuoja“ – Kernavės, Ukmergės, Panevėžio, Biržų krašto gyventojai⁵⁵. Tai – rytų aukštaičių dalis, kurių *l* kietinimas pasireiškė anksčiau. Tad XIII a. Neries ir Deltuvos žemių (Kernavės ir Ukmergės apylinkių) gyventojai vardą *Lengvenis* dar galėjo tarti *Langvenis*, jų dėka ši vardo forma ir bus patekusi į šaltinius.

Taigi XIV a. Vilniaus kunigaikštystėje vykstant tarmių maišymuisi ir formuojantis rytų aukštaičių tarmei, vakarinis būsimosios rytų aukštaičių tarmės arealas į bendrą rytų aukštaičių tarmės aruodą įnešė tokią ypatybę kaip, *l* kietinimas, o pietrytinis (Lietuvos žemė) – „puntininkavimą“. Taip XIV a. Lietuvos valstybės centre susiformavo apyvienodė tarmė, davusi tarminį pagrindą dabartiniam etnografiniam Aukštaitijos regionui.

XIV a. vykęs intensyvus aukštaičių tarmių maišymasis atsispindi Gediminaičių varduose, užrašytuose iš įvairių jų aplinkos žmonių. Antai Lengvenio Algirdaičio vardas šaltiniuose aptinkamas užrašytas įvairiomis tarminėmis formomis, bet gana dažnai „puntininkuojant“ – *Лыгвени* (1389), *Лыгвениу* (1389), *Lingwenis* (1389), *Langwenne* (1409), *Lingwen* (1407), *Lengwyn* (1412)⁵⁶, *Лугвень* (1412, 1419, 1444)⁵⁷. Šitokia įvairovė sietina su tuo, kad XIV a. visa Užnerio Lietuva buvo tiesiogiai priskirta didžiojo kunigaikščio valdoms (Vilniaus kunigaikštystei), ir jos atstovai įsiliejo į Gediminaičių aplinką. Be to, Lengvenio Algirdaičio vardo užrašymas *Лугвень* (*Lungvenis) rodo, kad jau XV a. pradžioje „puntininkavimas“ buvo pasiekęs bent Kernavės, o gal ir Ukmergės apylinkes, kur

ankstesnio „lantininkavimo“ ir „puntininkavimo“ sąveikoje atsirado „luntininkavimas“.

Matyt, „puntininkavimas“ Užnerio Lietuvoje visų pirma plito per svarbiausius šio krašto administracinius centrus – Kernavę, Ukmergę, o vėliau ir per kitus valsčių centrus. Vėlesnį smulkesnių centrų „supuntininkėjimą“ atspindi „puntininkavimo“ požymių neturintys ankstyviausi Linkmenų (iki XV a. pradžios – Lenkmenys) ir Švenčionių vietovardžio užrašymai (nuo XV a. vidurio–antros pusės – Švinčionys)⁵⁸.

Galima daryti išvadą, kad didžiojo kunigaikščio aplinkoje XIV a. jau būta įvairių tarmių atstovų, bet „puntininkų“ įtaka buvo žymiausia. Sena „puntininkų“ tarmės atstovų pirmenybė nulėmė, kad „puntininkų“ tarmė išigalėjo visoje Vilniaus vaivadytėje ir tapo XVI–XVII a. Vilniuje leistų lietuviškų knygų kalbos pagrindu⁵⁹.

Aukštaitija ir Lietuva

Žemaitijos ir Aukštaitijos sąvokų sistema, išreiškusi archajiškų visuomenių pasaulėvaizdžiui būdingą priešpriešą „žemai – aukštai“⁶⁰, ėmė sparčiai irti susidarius Lietuvos valstybei. Žemaitijos vardas įsitvirtino ir buvo plačiai vartojamas, o Aukštaitijos vardas XV a. visiškai sunyko.

Susiformavus valstybei, Lietuvos vardas imtas vartoti keliomis prasmėmis, iš kurių plačiausia apėmė visą valstybę, o viena iš populiaresnių siauresniųjų prasmių tapo sinonimiška Aukštaitijos sąvokai. Rusijos šaltiniams Aukštaitija visai nežinoma – čia vietoj jos vartota tik Lietuvos sąvoka. Tad jau XIII a. turime akivaizdžių Lietuvos vardo paminėjimų Aukštaitijos prasme. 1219 m., į Volynę atvykus Lietuvos kunigaikščių pasiuntiniams, tarp jų išskiriami žemaičių kunigaikščiai, bet aukštaičių vardas neminimas⁶¹.

⁵⁸ Plačiau žr.: *Baranauskas T.* Kur buvo Lietuvos žemė? – *Lituanistica*, 2002, Nr. 2 (50), p. 9–13.

⁵⁹ *Zinkevičius Z.* Lietuvių kalbos istorija., V., 1988, t. 3: Senujų raštų kalba, p. 234–277.

⁶⁰ *Vėlius N.* Senovės baltų pasaulėžiūra: struktūros bruožai, V., 1983, p. 14–27.

⁶¹ *Ипатьевская летопись*, стб. 735–736.

Dar ryškesnę Žemaitijos ir Lietuvos priešpriešą (vietoj archajiškesnės Žemaitijos ir Aukštaitijos priešpriešos) matome Treniotos valdymo pradžios (1264 m.) apibūdinime: „а Тренята нача княжити во всей земле Литовьскои и в Жемоти“ („о Treniota pradėjo kuni-gaikščiauti visoje Lietuvos žemėje ir Žemaitijoje“)⁶², taip pat pranešime apie „visų žemaičių ir visų lietuvių“ (*Литва вся и Жемоть вся*) 1287 m. žygi į Rygą⁶³.

⁶²Ипатьевская летопись, стб. 860.

⁶³Ипатьевская летопись, стб. 896; Грушевский М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи, Записки Наукового Товариства імени Т. Шевченка, 1901, т. 41, кн. 3, с. 54.

⁶⁴Codex epistolaris Vitoldi, p. 467; Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, V., 1996, t. 1, p. 528–529.

Aukštaitija minima tik XIII a. pabaigos–XV a. pirmo ketvirčio Vokiečių ordino ir Lietuvos valdovų aplinkoje sudarytuose šaltiniuose. Pirmasis Aukštaitijos vardą paminėjęs Petras Dusburgietis apibūdina ją kaip Lietuvos karaliaus žemę. Pats karalius Gediminas, kaip minėta, tikrąją Lietuvą dalija į dvi dalis: Aukštaitiją ir Žemaitiją. Tačiau jau XV a. pradžioje Aukštaitijos sąvoką baigia galutinai išstumti Lietuvos vardas siauresniaja prasme. Bene ryškiausiai tai rodo Vytauto paaiškinimas 1420 m. kovo 11 d. laiške imperatoriui Zigmantui: „Bet kadangi Žemaičių žemė yra žemiau negu Lietuvos žemė, todėl ir vadinama Žemaitija, nes taip lietuviškai yra vadinama žemesnė žemė. O žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija (*Auxstote*), t. y. iš Žemaičių žiūrint, aukštesne žeme (*terra superior*)“⁶⁴.

Iš šio paaiškinimo matome, kad Vytautas, kitaip nei šimtmečiu anksčiau Gediminas, pats nebevartoja termino Aukštaitija nežemaitiškajai etninės Lietuvos daliai pavadinti. Jis šią savo valstybės dalį vadina tiesiog „Lietuvos žemė“, tarsi užmiršęs, kad tai prieštarauja pagrindinei laiško imperatoriui minčiai, jog Žemaitija „dabar yra ir visada buvo viena ir ta pati Lietuvos žemė, nes yra viena kalba bei tie patys gyventojai“. Vytautas nesusigundė pasinaudoti dar Gediminui priimtina terminologija ir Lietuvą dalyti į Aukštaitiją ir Žemaitiją. Priešingai, jis pabrėžė, kad tik „žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija“. Taigi pačių aukštaičių savimonėje aukštaitiškumo sampratą

jau buvo visiškai išstūmusi lietuviybės sampratą, ir tik žemaičiai tebevartojo senąją gentinę etnonimiką.

Aukštaičių etnonimas po Vytauto laikų galutinai išnyko. Nuo pat Mažvydo „Katekizmo“ pratarinės žodžių „lietuvninkump ir žemaičiump“⁶⁵ iki pat XIX a. pabaigoje leistos „Žemaičių ir Lietuvos apžvalgos“ tebuvo žinomas etninės Lietuvos dalijimas į Lietuvą ir Žemaitiją. Taip aukštaičių palikuonys tarsi buvo pripažįstami esantys „labiau lietuviai“ negu žemaičiai.

⁶⁵Mažvydas M. Pirmoji lietuviška knyga, V., 1974, p. 99. Kaip žinoma, ši knyga skirta Didžiajai Lietuvai (dedikacija Ad Magnum Ducatum Lituaniae). Lietuvių tautos skirstymas į „lietuvius ir žemaičius“ būdingas ir kitiems lietuviškiems raštams, pvz., 1605 m. Vilniuje išleisto Katekizmo pratarinėje: „Tai žinau gerai, jog Jo Mylista [Mikalojus Daukša], ir Lietuvai, ir Žemaičiams norėdamas gerai padaryt, abeja tąjį Katekizmą perguldė ir todrin abejos giminės žodžius paguldė“ (*Koženiaskiene R. XVI-XVIII amžiaus prakalbos ir dedikacijos*, V., 1990, p. 211). Taigi nuomonė, kad žodis „lietuvninkai“ gali reikšti ir Mažosios Lietuvos lietuvius arba tik juos (žr. *Kvaraciejus J. The first book and its addressee. – Martynas Mažvydas and old Lithuania*, V., 1998, p. 168–169) lieka abejotina ir nekeičia esmės.